

Een Jiddishe Napoleon?

De rol van Napoleon in het Joodse leven
van begin 19^e eeuw.

Auteur: Anne-Maria van Hilst

Studentnummer: 5800706

Begeleider: Prof. Dr. S.Z. Berger

Instituut: Universiteit van Amsterdam

Opleiding: Bachelor Hebreeuwse taal en cultuur

Inleverdatum: 29 juni 2012

Inhoud

1. Inleiding.....
2. Beschrijving
handschrift.....
3. Historische schets.....
 - 3.1 Pruisen.....
 - 3.2 Napoleon en de Joden.....
 - 3.3 De Joden van Kampen.....
 - 3.4 Jiddish.....
4. Jiddische tekst.....
5. Vertaling.....
6. Tekstanalyse
7. Conclusie
8. Bronnen en literatuur

Inleiding

De Franse revolutie had een grote invloed op het leven van de Joden in West-Europa. Buiten het feit dat de, vaak antisemitische, oude vorsten werden afgezet en vervangen door volksleiders, kregen de Joden vanaf 1791 in Frankrijk burgerrechten. Vanaf 1791 verspreidden de Fransen hun verlichtte ideeën, soms onder dwang, door de andere West-Europese landen. Op 2 september 1796 kregen ook de Joden in Nederland door een besluit van de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek gelijke rechten. Deze Bataafse republiek bestond immers als Franse satellietstaat.

Deze positieve ontwikkeling voor de Joden was er zonder invloed van de Fransen waarschijnlijk niet gekomen omdat hun Nederlandse patriottistische medestanders juist zich vaak sterk verzetten tegen het toelaten van de Joden als burger. Ze zagen de Joden als bedreiging voor de handel en wilde zelfs beroepen als diamantbewerker, een beroep waar Joden vanaf oudsher actief in waren, in een gilde sluiten. Door er een gilde van te maken werd het niet meer toegankelijk voor Joden die immers geen lid mochten worden van de gilden.¹ De meesten Joden waren dan ook erg Oranjegezindt.

Er heerst een heftige discussie onder historici over het feit of de Nationale Vergadering de wet aannam omdat ze gedwongen werden door hun Franse medestanders of omdat ze echt veranderingen wilden doorvoeren. Het feit dat een stemming over dezelfde kwestie een week eerder een groot aantal tegenstanders had zou wijzen op het feit dat de meeste leden vooral vonden dat ze loyaliteit moesten tonen aan de Franse 'bevrijders'². Opvallend hierbij is dat met name de Amsterdamse gemeenteleden sterk in opstand kwamen tegen gelijke rechten voor de

¹ Jozeph Michman, *Dutch Jewry during the emancipation period 1787-1815* (Amsterdam 1995) 3.

² Michman, *Dutch Jewry*, 24.

Joden.

In 1799 kwam Napoleon Bonaparte (1769- 1821), na een carrière als ondermeer generaal en opperbevelhebber in Italië, via een staatsgreep aan de macht in Frankrijk. In 1806 riep Napoleon, die vanaf 1804 al keizer was van Frankrijk, de Bataafse Republiek uit tot het Koninkrijk Holland. Zijn broer Lodewijk Napoleon (1778-1846) volgde hierbij de raadspensionaris Rutger-Jan Schimmelpenninck (1761-1825) op.

De Fransen hadden een positieve invloed op het leven van de Joden in Nederland. Zo werden door de eerdergenoemde gelijkberechtiging de burgerrechten van de Joden vastgesteld en werden ze officieel niet meer buiten de Nederlandse gemeenschap geplaatst. De Joden werden ook beschermd door de Code Civil. Deze wet die in 1804 door Napoleon in al zijn invloedsgebieden werd ingesteld gaf een garantie op onder andere persoonlijke vrijheid, rechtsgelijkheid en vrijheid. Hierbij moet wel de kanttekening worden gemaakt dat hoewel de officiële houding positief was, er in de praktijk nog niet heel veel veranderde voor de Joden. Zo stond er in 1806 nog een groep Amsterdamse Joden op die aandacht vroeg voor het feit dat er nog steeds veel sprake was van allerlei vormen van discriminatie, zowel in financiële als sociale zin.³

De Franse overheersers probeerden echter zeker de emancipatie van de Joden te bevorderen. Vooral Lodewijk Napoleon zette zich hier sterk voor in en de meeste geëmancipeerde Joden hadden veel bewondering voor hem. Zeker voor de Joden die verlichting nastreefden, zoals de Joodse intellectuelen die zich bij Felix Libertate hadden aangesloten. Deze groepering streefde al sinds hun oprichting in 1795 naar emancipatie en integratie voor Nederlandse Joden. Dit hield echter ook in

³ Michman, *Dutch Jewry*, 30-32.

dat het Jiddisch een minder belangrijke rol moest krijgen in het Joodse onderwijs en in de synagoge. Het gebruik van het Jiddisch isoleerde de Joodse bevolking immers van hun niet-Joodse burens. Een van de kernpunten van deze organisatie was dan ook een verbanning van het Jiddisch uit het Joodse leven.

Het is daarom opmerkelijk te noemen dat de bron waar ik deze scriptie over geschreven heb, in het Jiddisch is. Deze bron hemelt Napoleon op satirische wijze op. Dit terwijl de meeste aanhangers van de gelijkheidswetten van Napoleon het Jiddisch dus sterk afwezen. Dit vraagt roept dus de nodige vraagtekens op. Mede hierom wordt de hoofdvraag van deze scriptie: wat zegt het feit dat deze bron in het Jiddisch is geschreven over de relatie tussen de Joden en Napoleon.

Naast deze vraag zal ik mij ook bezig houden met twee andere bijzondere elementen van mijn bron. Allereerst is mijn bron pas in 1832 geschreven. Dit is zevenentwintig jaar nadat de gebeurtenissen die in de bron beschreven worden plaatsvonden. En niet te vergeten, vier jaar na de dood van Napoleon. Dit is opmerkelijk voor een bron die op het eerste gezicht een verslag lijkt te zijn van een verslag tussen Napoleon en verschillende westerse leiders. In de analyse van het stuk ga ik verder in op waarom de bron juist toen geschreven is.

Het tweede opvallende element is dat de bron afkomstig is uit Kampen, en niet uit de omgeving van Austerlitz. Kampen was een stad waar de Joden een belangrijk deel hebben uitgemaakt van de bevolking. Vooral na de gelijkstelling van 1796 groeide het aantal Joodse bewoners sterk. De invloed van de Kampense afkomst van de bron wordt tevens besproken in de analyse.

Deze scriptie zal begonnen worden met een analyse over het type bron. Vervolgens wordt er een korte historische schets gegeven om een kader te schetsen bij de gebeurtenissen die in de bron beschreven worden. Na de getranscribeerde

bron wordt er een vertaling gegeven van de bron. Ik eindig met een analyse van de bron en een conclusie over mijn bevindingen.

2. Beschrijving handschrift:

Het handschrift is een cursief Ashkenazisch schrift dat geschreven is in het Jiddisch in 1825 in Kampen. De schrijver van het stuk is onbekend. De tekst is geschreven op vier langwerpige smalle bladzijden die per bladzijde verdeeld zijn in vier kortere stukjes waar tussenkopjes boven staan. De conditie van de teksten zijn erg slecht. De bladzijden zijn sterk vergeeld en vaak is de tekst van de pagina uitgelopen op de volgende pagina. Hierdoor zijn sommige stukken, met name het bovenste stuk van de vierde pagina, erg slecht te lezen. Het handschrift is, mede door de tand des tijds, slecht te lezen en is op een paar uitzonderingen na niet gevocaliseerd.

De tekst ziet er zeer simpel uit. Hij is niet gedecoreerd, er staat behalve de tussenkopjes geen titel en er is geen pagina nummering waardoor niet goed na te gaan is wat precies de volgorde is van de tekstjes. Door het feit dat de tekst begint met een stuk klaagzang van de Pruisische keizer, denk ik dat dat het begin is.

De tekst is vergezeld van een titelpagina waarop de volgende tekst staat:

קעניק פון פרייסען צו נאפולעין

Zwei blates in fol./ J.Z./ kampen 3 Tebeth 5593

De vertaling hiervan is: de Koning van Pruisen naar Napoleon. Twee bladen in folio, Kampen 25 december 1832. Ook staat de naam van de schrijver hierin vermeldt, namelijk J.Z.. Er is echter niet na te gaan wie die schrijver precies geweest is.

De titel impliceert dat de tekst geschreven is als een brief van de koning Frederik Wilhelm III (1770-1840) van Pruisen aan Napoleon. In de tekst komen echter verschillende leiders van de westelijke landen in die periode aan het woord.

In de beschrijving van de tekst in de catalogus stond dat het ging om een gesprek tussen Napoleon en zijn tegenstanders bij de slag bij Austerlitz, maar in mijn analyse zal ik laten zien dat ik tot een andere conclusie ben gekomen.

3.Historische schets:

3.1 Pruisen

Uitgaande van de beschrijving die collectieweergave van de Rosenthaliana⁴ staat zou de kern van de tekst gaan over de slag bij Austerlitz. Belangrijk is het daarom om een iets duidelijker beeld te krijgen van wat er precies gebeurt is bij deze invloedrijke slag.

Het gevecht, waarin het leger van Napoleon Rusland en Oostenrijk versloeg, vond plaats op 2 december 1805. Napoleon stond met zijn 75.000 tegenover ongeveer 90.000 tegenstanders maar wist de oorlog door middel van een zogenaamde sprong van de leeuw te overwinnen. Dit hield in dat door een strategische opstelling de vijand genoodzaakt was zich in tweeën te verdelen en vervolgens vanuit de hoogte werd aangevallen.

Ondanks de overwinning van Napoleon hebben met name de gebeurtenissen na zijn grote overwinning een grote rol gespeeld in de verdere geschiedenis. Napoleon sloot een verdrag met het eerst neutrale Pruisen bij het verdrag van Schönbrunn op 12 december 1805. In ruil voor dit verdrag kreeg Pruisen het vorstendom Hannover. Napoleon geeft hetzelfde gebied dertien dagen later echter ook aan de Engelsen. Pruisen heeft door dat het verraden wordt en sluit een coalitie met Rusland, Zweden en Groot-Brittannië. Deze oorlog wordt in oktober 1806 verloren bij twee slagen bij Jena en Auerstedt en Pruisen verliest al zijn macht. Grote gebieden van Pruisen worden ingenomen, Friedrich Wilhelm III vlucht en het land moet grote betalingen doen aan Frankrijk.

⁴ Handschriften overzicht Rosenthaliana van Fuks en Fuks-Mansfeld (1973).

Mijns inziens is dit het startpunt van het geschreven stuk en niet de slag bij Austerlitz. Zeker gezien het feit dat dit het stuk begint met een jammerklacht van Friedrich Wilhelm III wat hij toch allemaal fout gedaan heeft. Terwijl hij na de slag bij Austerlitz eigenlijk geen verlies heeft geleden.

3.2 Napoleon en de Joden.

Napoleon lijkt de Joden altijd een warm hart hebben toegedragen. Hij heeft zich hard gemaakt voor gelijke burgerrechten voor Joden in alle landen die hij veroverde. Je zou dit kunnen zien als een onderdeel van zijn algemene strijd voor gelijke burgerrechten voor iedereen, maar hij ging nog verder. In 1806 riep hij voor het eerst sinds de val van de tempel het grote Sanhedrin weer bijeen in Parijs. Deze vergadering van Joden over de hele wereld zou een manier moeten zien te vinden om de Joden het beste te laten integreren in de samenleving en het Joodse volk moeten doen opbloeien.⁵

Napoleon zou zich ook sterk gemaakt hebben voor het stichten van een Joodse staat in Palestina. In een proclamatie die hij in 1799 maakte noemde hij de Joden de 'gerechtvaardigde erfgenamen van Palestina'⁶ Nou moet hierbij vermeld worden dat dit bij de meeste Joden in de Bataafse Republiek waarschijnlijk niet bekend zal zijn geweest. Als ze het al wisten zullen de meesten er niet veel aandacht aan hebben geschonken omdat het zionisme in die periode niet of nauwelijks leefden hier.

⁵ Kobler, 151.

⁶ Franz Kobler, *Napoleon and the Jews* (New York 1976) 62.

3.3 Joden van Kampen:

De bron is afkomstig uit Kampen. Kampen is een stad met een rijke Joodse geschiedenis die al begin in de eerste helft van de veertiende eeuw. Er waren in de veertiende eeuw al meerdere Joodse gemeenten ontstaan aan de oevers van de IJssel. Deze gemeenten vormden zich meestal in de Hanzesteden, een samenwerkingsverbond met voornamelijk Duitse steden waarin de handel beschermt werd. In deze steden was er immers veel handel en waren er voor de Joden verschillende mogelijkheden om geld te verdienen. Ook kwamen de Joden vaak met de handelaren mee vanuit Duitsland. Deze gemeenten werden echter in 1349 verwoest.

In het midden van de zeventiende eeuw vestigden een groep Portugeze Joden zich in Kampen. In ruil voor onder andere een poging tot het bevorderen van handel krijgen de Sefardische Joden betrekkelijke godsdienstvrijheid en mochten ze zelfs een synagoge bouwen. Kampen was hiermee de eerste stad in Oost-Nederland die Joden uitnodigden om zich daar te vestigen. In het begin van de achttiende eeuw werden de Sefardim, tegen hun wil, vergezeld door een groep Ashkenazim. Ook zij krijgen een synagoge en in 1764 zelfs een begraafplaats.

De Joden hebben in deze periode een betrekkelijk goede positie in Kampen. Ze mogen, weliswaar tegen betaling, zelfs lid worden van bepaalde gildes zoals het koopliedengilde. Toch wordt getracht de groei van het aantal Joden tegen te houden, ook vanwege spanningen die ontstaan tussen de verschillende groepen.

Na de gelijkstelling van de Joden in 1796 groeide het aantal Joden echter zeer snel. In 1832 toen mijn stuk geschreven is, was er net een nieuwe Joodse school en een uitgebreide begraafplaats in een gebruik genomen voor de ongeveer 260 Joden

die toen in Kampen woonden. Joden maakte in deze periode deel uit van alle aspecten van het dagelijks leven. Ze waren actief in de politiek, in de kunsten en in economische ontwikkeling.

In acht nemend dat de Joden betrekkelijk goed geïntegreerd waren en klein in aantal waren zullen ze waarschijnlijk naast Jiddisch ook het Nederlands gesproken hebben. De vraag komt daarom op waarom deze bron in het Jiddisch geschreven is. Aannemelijk is dat de bron in het Jiddisch is geschreven omdat het alleen bedoeld is voor het Joodse publiek. Gezien het feit dat er maar erg weinig Joden in Kampen woonden, hield dit waarschijnlijk in dat er ook contact was met Joden in andere delen van Nederland of misschien zelfs Duitsland. Zoals Fuks-Mansfeld in haar stuk 'Verlichting en emancipatie omstreeks 1750-1815', ook omschrijft, in het Jiddisch gedrukte stukken getuigen van de interesse van een wijder publiek.

Er was contact tussen de grote Ashkenazische gemeente in Amsterdam en de gemeente in de provincie, getuige de kranten en almanakken die stukken schreven over de verschillende regio's in het Jiddisch. Waarschijnlijk was het contact redelijk intensief, mede door rondreizende Joodse handelaren. Het is dus aannemelijk te noemen dat de tekst ook bedoeld was voor de veel grotere gemeenschap in Amsterdam.

3.4 Jiddisch

Hoewel het Jiddisch al in het einde van de achttiende eeuw door de Fransen en geëmancipeerde Joodse groeperingen zoals Felix Libertate sterk ontmoedigd werd, werd het gebruik van het Jiddisch pas echt minder na het aan de macht komen van Willem I (1772-1843). De zoon van stadhouder Willem V kwam in 1813 in Nederland

aan de macht en wilde meteen de orde op zaken stellen binnen de Joodse gemeente. Hij richtte in 1814 de commissie tot zaken voor Israëlieten op die verenigingen van de Joden moesten herorganiseren. Er werden twaalf hoofdsynagoges opgericht.

Ook werd het onderwijs hervormd waarbij onder andere het Jiddisch geheel verbannen werd en vrouwen werden toegelaten op school. Vooral het verbieden van het Jiddisch wekte veel tegenstand op bij de Ashkenazim die vaak vooral Jiddisch spraken. Veel Ashkenazim konden niet eens het Latijnse schrift lezen.⁷ De meerderheid van de Hoogduitse gemeente was hierom tegen de afschaffing van het Jiddisch.⁸ Toen in 1814 het Jiddisch geheel werd verboden werd hun duidelijk dat er geen ontkomen meer aan was en dat je wel Nederlands moest spreken wilde je kunnen meedraaien in de samenleving.

Wel ontstonden er verschillende clubs die gedichten schreven in het Hebreeuws. Een voorbeeld hiervan is de club *Tongeleth*, of nut. Ook buiten Amsterdam gingen de Joden vooral in het Hebreeuws of Nederlands schrijven. Mede hierdoor is het dus opmerkelijk te noemen dat deze bron nog steeds in het Jiddisch is geschreven. Het toont aan dat Jiddisch nog steeds geschreven en gelezen werd. Iets wat op zich logisch te noemen is gezien het feit dat enkele jaren daarvoor de meerderheid van de Ashkenazische bevolking enkel nog Jiddisch sprak.

⁷ Michman, 64.

⁸ Michman, 209.

6. Tekstanalyse

6.1 Hoofdrolspelers

De tekst is geschreven als gesprek tussen de koning van Pruisen, en een aantal wereldleiders. In het satirische stuk schrijft Friedrich Wilhelm III over hoe hij zich schaamt over de beslissing die hij genomen had om een geheim pact met Rusland te sluiten. Hij is hierbij immers grote delen van zijn land kwijtgeraakt en zijn volk kijkt met minachting naar hem.

Behalve dat Friedrich Wilhelm III aan het woord komt, laat de schrijver van het stuk alle belangrijke wereldleiders achtereenvolgens aan het woord:

- Napoleon
- De koning van Zweden⁹
- De koning van Napels¹⁰
- De Turkse keizer¹¹
- De Russische keizer¹²
- De raadspensionaris van Holland¹³
- Alle geallieerden met Frankrijk
- De Paus¹⁴
- De keizer van de Fransen

⁹ Gustav IV Adolf (1778-1837) Een van de strijders van Napoleon in de slag bij Austerlitz. Hij was felle tegenstander van de Franse revolutie.

¹⁰ Waarschijnlijk Ferdinand I (1751-1825) zeer felle oorlogen met Frankrijk, af en toe ook alliantie. Na de slag bij Austerlitz verdreven en in februari 1806 vervangen door de broer van Napoleon: Joseph Bonaparte (1768-1844).

¹¹ Selim III (1761-1808), overigens was hij de sultan en niet de keizer. Vanaf 1802 in, gedwongen, alliantie met Napoleon.

¹² Alexander I (1777-1825). Zeer wisselende relatie met Frankrijk. Ook deel van de oorlog tegen Napoleon bij Austerlitz, daarna in coalitie maar in 1812 weer tegenstander.

¹³ Rutger-Jan van Schimmelpenninck (1761-1825). Patriot en beschermeling van Napoleon.

¹⁴ Pius VII (1740-1823) in eerst instantie in alliantie met Napoleon, heeft hem ook gekroond. Later is Napoleon in de ban gedaan en in 1809 is Pius VII door Napoleon gevangengezet.

- De koning van Engeland¹⁵
- Koning van Spanje¹⁶
- Koning van Denemarken
- Alle neutrale vorsten

Bij het zien van deze lijst met titels zijn er een aantal dingen die meteen opvallen. Allereerst wordt er, met uitzondering van Napoleon, niemand bij naam genoemd maar enkel bij hun functie. Dit zou kunnen wijzen op het feit dat de schrijver van de tekst niet wist wie de leiders waren. Overigens wordt zelfs Napoleon ook nog een keer bij zijn functie genoemd.

Een ander opmerkelijk iets is, is de titel van raadspensionaris van Holland die voorbij komt. Een raadspensionaris was de eerste ambtenaar van Holland en Zeeland en had dus in praktijk vaak de macht over de hele Staten-Generaal. Deze functie die in 1617 in het leven werd geroepen is echter al in Juni 1806 opgeheven toen de Fransen de leiding overnamen in Nederland. Zeer waarschijnlijk wordt met deze titel de laatste raadspensionaris Rutger-Jan Schimmelpenninck bedoelt. De rest van de tekst lijkt zich echter af te spelen na de nederlaag van Friedrich Wilhelm III in oktober 1806, toen Schimmelpenninck dus al afgezet was. De vraag is hierbij of de schrijver een fout heeft gemaakt door hem nog hier in deze functie te benoemen of dat de schrijver dit bewust doet om het te laten lijken alsof de tekst eerder plaatsvindt.

De vraag rijst meteen op waarom de schrijver gekozen heeft voor deze personen. Er is bijvoorbeeld een naam die je direct mist op de lijst: de keizer Oostenrijk, Franz II (1768-1835). Oostenrijk werkte vaak samen met Pruisen en zal

¹⁵ George III (1738-1820). Heftige tegenstander van Napoleon en de Franse revolutie.

¹⁶ Karel IV (1748-1819). Vanaf 1803 in alliantie met Spanje, feitelijk werden ze echter net zoals Nederland bezet en in 1808 raakte hij zijn troon kwijt aan de broer van Napoleon Joseph Bonaparte.

dus belangrijk zijn geweest voor Friedrich Wilhelm III. Toch staat hij er niet op. Wellicht wordt hij ook bedoelt met de geallieerden maar hij krijgt hiermee wel een erg kleine rol. Franz II was als keizer van het 'heilige Roomse rijk' een erg belangrijke speler in Europa en het is dus erg opmerkelijk te noemen dat hij niet in het bijzonder aandacht krijgt.

Ook de naam van de geallieerden is problematisch. Zo is onduidelijk wie hiermee precies bedoelt worden. Degene die een alliantie sloten tegen Duitsland of tegen Frankrijk? Gezien het feit dat er een kopje is met Frankrijk en de geallieerden zal het eerste wel het geval zijn. dan blijft nog de vraag wie hierbij betrokken waren. Dit hangt er immers ook vanaf wanneer de tekst te plaatsen is. De bondgenootschappen veranderde ongeveer per minuut dus dit is niet erg overzichtelijk.

6.2 Satire

De tekst is zeer waarschijnlijk satirisch bedoelt. Friedrich Wilhelm II wordt neergezet als een niet al te intelligente man die een hele domme beslissing genomen heeft. Hij wordt hierbij dan ook belachelijk gemaakt door leiders die in, al dan niet gedwongen, alliantie waren met Napoleon zoals Sultan Selim III.